

**LES AGRUPACIONS FEMENINES REPUBLICANES.
FORMACIÓ EN DRETS I PARTICIPACIÓ CIUTADANA DURANT
LA SEGONA REPÚBLICA A VALÈNCIA.¹**

Llum Sanfeliu Gimeno
Universitat de València

Resum

En aquest treball s'analitza la tasca educativa duta a terme per les agrupacions femenines republicanes (AFR) a València, que, amb l'arribada de la Segona República, van organitzar una notable xarxa associativa amb la finalitat d'«elevant el nivell cultural de las mujeres valencianas y capacitarlas para ejercer los derechos que la legislación les concedía».

Així, entre el 1931 i el 1933, hi va haver 28 agrupacions femenines integrades en una Federació, la tasca de la qual estava dirigida a la formació cívica i política de les dones. A través de les xarrades i conferències que programaven, que portaven títols tan significatius com «La política, las mujeres y sus derechos» o «La cuestión social y la mujer», van desenvolupar una notable obra d'educació no formal en tots els barris i poblacions properes de la ciutat.

El lideratge d'aquesta empresa va dependre majoritàriament de dones republicanes cultes i professionals que van participar com a oradores en actes públics i van animar amb els seus articles els intensos debats que en eixe moment es van produir en el periòdic republicà *El Pueblo* entorn de les atribucions de la feminitat. D'aquesta manera, també van dur a terme una intensa activitat per cohesionar socialment l'opinió pública republicana sobre els nous drets i llibertats que anaven conquistant les dones en una societat que aspirava a convertir-se en plenament democràtica.

Paraules clau: Gènere, republicanisme, identitat, educació popular, associacionisme femení.

Resumen

En este trabajo se analiza la tarea educativa llevada a término por las Agrupaciones Femeninas Republicanas (AFR) en Valencia, que, con la llegada de la Segunda República, pusieron en pie una notable red asociativa cuya finalidad fue «elevant el nivel cultural de las mujeres valencianas y capacitarlas para ejercer los derechos que la legislación les concedía».

Así, entre 1931 y 1933 llegaron a existir 28 agrupaciones femeninas integradas en una Federación cuya labor estaba dirigida a la formación cívica y política de las mujeres.

1. Aquest treball participa en el projecte d'investigació I+D+I HAR 2011- 27559/HIST

A través de las charlas y conferencias que programaban, que llevaban títulos tan significativos como «La política, las mujeres y sus derechos» o «La cuestión social y la mujer», desarrollaron una notable obra de educación no formal en todos los barrios y poblaciones cercanas a la ciudad.

El liderazgo de esta empresa dependió mayoritariamente de mujeres republicanas cultas y profesionales que participaron como oradoras en actos públicos y animaron con sus artículos los intensos debates que en ese momento se produjeron en el periódico republicano *El Pueblo* en torno a las atribuciones de la feminidad. De este modo, llevaron también a término una intensa actividad para cohesionar a la opinión pública republicana sobre los nuevos derechos y libertades que iban conquistando las mujeres en una sociedad que aspiraba a convertirse en plenamente democrática.

Palabras clave: Género, republicanisme, identidad, educación popular, associacionismo femenino.

Abstract

This paper analyses the educational work carried out by the Female Republican Groups (Spanish acronym, AFR), in Valencia, which, with the arrival of the II Republic, launched a considerable associative network, whose aim was: “to increase the cultural level of Valencian women and empower them to exercise the rights granted to them by the legislation”.

Thus, between 1931 and 1933, a total of 28 female groups came into existence, integrated into a Federation whose work addressed the civic and political training of women.

Through the talks and conferences that they programmed, which had such significant titles as: “Politics, women and their rights” or “The social issue and women”, they carried out a considerable job of non-formal education in all the neighbourhoods and towns near the city.

The leadership of this enterprise depended mainly on educated and professional Republican women who participated as speakers in public events and who, with their articles, led the intense debates that took place at that time in the Republican newspaper *El Pueblo* about the attributions of femininity. Thus, they also carried out intensive work to reconcile the Republican public opinion about the new rights and freedoms that women were achieving in a society that aspired to become truly democratic.

Key words: Gender, republicanismo, identity, popular education, women’s association.

En les últimes dècades del vuit-cents, el republicanisme blasquista, igual com la resta de cultures polítiques republicanes, partia de la base que el règim polític civilitzador i democràtic que proposaven havia d’assentar-se en la reforma educativa, que es concebia com el fonament de la reforma dels individus i de la societat.² El projecte educatiu

2. Sobre republicanisme i educació pot veure’s DE PUELLES BENÍTEZ, Manuel. *Modernidad, republicanismo y democracia: una historia de la educación en España*

del blasquisme es projectava, per aquesta raó, d'una manera integral. Instrument bàsic, previ i imprescindible de la regeneració nacional, l'educació era a més l'eina per obrir un camí d'oportunitats a les classes obreres i populars que, a través d'iniciatives pedagògiques com les escoles nocturnes, la Universitat Popular o la Biblioteca Popular,³ podrien emancipar-se de la incultura, millorar les seues condicions de vida i accedir a una major anivellació social.⁴

Però, per al republicanisme valencià, l'educació era també la clau per iniciar una reforma social que a curt termini podria incrementar la seua influència política. Es tractava de desarrelar la societat de la ignorància i atenuar el poder que els sectors conservadors, a través de l'educació, els costums i la religió catòlica, havien mantingut tradicionalment a Espanya. L'objectiu era, per tant, fomentar la il·lustració popular en les idees, valors i formes de comportament pròpies de la cultura republicana, com la secularització de la societat, la fe en el progrés, la defensa de l'escola laica o la promoció de la igualtat i la llibertat.⁵

Cultura i educació eren, des d'aquesta perspectiva, principis cohesionadors i emancipadors que havien d'alliberar les millors energies del «poble» i potenciar l'aprenentatge, sobretot dels homes, en la participació democràtica en un context favorable per a l'associacionisme popular després de l'aprovació en 1890 del sufragi universal masculí. La competència amb la Liga Católica, constituïda en la ciutat amb el propòsit d'estendre els principis doctrinals de l'Església catòlica, va ser també una raó de pes perquè impulsaren la formació civicopolítica entre la població masculina.⁶

(1898-2008). Valencia: Tirant lo Blanch, 2008.

3. Vegeu sobre aquest tema ESTEBAN MATEO, León; LÁZARO LORENTE, Luis Miguel. *La Universidad Popular de Valencia*. Valencia: Cuadernos del Departamento ECHE, 1985; PALACIO, Irene; RUÍZ, Cándido. «Cultura y educación obrera en Valencia: V. Blasco Ibáñez». A: *Actes de les VIII Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans. Moviment obrer i educació popular*. Menorca: ICE; Universitat de les Illes Balears, 1986.

4. «Educación Industrial». *El Pueblo* (27 d'octubre de 1902).

5. Respecte al blasquisme vegeu REIG, Ramir. *Obrers i ciutadans*. València: Alfons el Magnànim, 1982; *Blasquistas y clericales*. València: Alfons el Magnànim, 1986; SANFELIU, Luz. *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*. València: Universitat de València, 2005.

6. Els objectius de la Lliga Católica a *Las Provincias* (14 de maig de 1901).

Així doncs, el blasquisme va aglutinar en el seu entorn un formidable teixit associatiu que, a través d'una educació no formal i informal impartida en un bon nombre de casinos, centres instructius obrers i altres associacions, va «instruir» els homes en l'exercici d'una ciutadania activa, participativa i democràtica. Gràcies a aquest procés de formació, el partit Unió Republicana es va convertir en un dels primers a fer factible que les masses entraren en la política. La seua forma d'organització democràtica i oberta als militants va possibilitar que en 1901 aconseguira l'hegemonia del govern municipal, i amb el suport d'altres forces polítiques, es mantinguera al capdavant de l'Ajuntament de València fins al 1936 superant, malgrat el seu progressiu anquilosament, les forces polítiques dinàstiques i conservadores locals.

En aquest procés de cohesió sociopolítica que va tenir com a base l'educació popular, els blasquistes van construir també una identitat per als homes més desfavorits basada en la defensa dels seus drets i llibertats. Una identitat en la qual van poder reconèixer-se com a ciutadans i subjectes políticament responsables d'una comunitat de persones lliures i iguals.⁷

Com assenyala Antoni J. Colom, «sols s'entén el republicanisme mitjançant la participació activa i política de la ciutadania, que [...] s'allunya de la passivitat permesa i acomodaticia del liberalisme». Cosa que significa que la cultura política republicana és per essència un model d'educació cívica, participativa i disseminativa que es multiplica per la societat i s'ajusta als seus interessos. La teoria educativa del republicanisme no es limita per tant al temps escolar, sinó que s'adequa a les diverses edats del subjecte, ja que «república i educació, civilitat i escola, conformen una mateixa dualitat en el context de l'ideal polític de la república».⁸

7. Habermas assenyala també que per al republicanisme no es tracta de gaudir de drets subjectius enfront de l'Estat o els altres ciutadans, sinó de tenir dret a la participació i a la comunicació política. Açò és el que garanteix la llibertat enfront de les coaccions externes i permet als ciutadans convertir-se en allò que volen ser en una societat democràtica, és a dir, en subjectes lliures i iguals. HABERMAS, Jürgen. «Tres modelos de democracia. Sobre el concepto de una política deliberativa». *Debats* (1992), núm. 39, pàg. 18-21. Cita en la pàg.19.

8. COLOM CAÑELLAS, Antoni J. «L'actualitat del pensament educatiu republicà». *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació* (2008), núm. 11, pàg. 32-49. Cita a la pàg. 34.

2. La construcció d'un nou model d'identitat femenina

A l'agost del 1931, després de proclamar-se la Segona República, es creaven a València les agrupacions femenines republicanes (AFR) vinculades al blasquisme, atès que la població femenina era la força emergent que devia organitzar-se, aconseguir rellevància en l'esfera pública i construir i conquerir el seu estatus de ciutadanes de ple dret. El clima social era propici ja que començava un període de democràcia i llibertat en què els grups feministes, alguns segments de les classes mitjanes i determinats partits polítics eren partidaris d'incorporar les dones en àmbits de més responsabilitat sociopolítica. A més, després dels debats del text constitucional i amb les mesures legislatives promulgades en els primers anys del nou règim, les dones van obtenir finalment el vot i es va reconèixer formalment la seua igualtat jurídica.⁹

En aquest context, el procés de formació cívica de les blasquistes va estar orientat a promoure una ciutadania femenina dinàmica, activa i igualitària, ja que l'accés de les dones als nous drets requeria arbitrar mecanismes cohesionadors per instruir-les –com ja havia succeït amb els homes– en els valors, idees i principis propis de la cultura republicana. El seu accés al sufragi feia també necessari atreure aquest nou electorat femení perquè el blasquisme mantingués el seu poder a les urnes.

Al costat d'aquesta empremta tendent a formar les dones en els principis igualitaris, la identitat de les blasquistes es va concebre, alhora, de manera diferencial, ja que els discursos i pràctiques organitzatives que hi feien referència van continuar arrelats a molts dels trets tradicionals de la feminitat que els atribuïen funcions importants com a mares i executores d'una filantropia humanista i laica.

En aquesta paradoxa en la qual continuïtats i ruptures van conviure, les AFR van ser realment escoles d'educació cívica, el repte pedagògic de la qual consisteix, segons Alejandro Mayordomo, a «facilitar els mitjans d'una ciutadania protagonista, autora de la construcció comunitària, reflexiva, crítica i creadora, que elabore, propose i impulse la seua pròpia definició del sentit i la pràctica cívica».¹⁰

9. AGUADO, Ana. «Entre lo público y lo privado: sufragismo y divorcio en la Segunda República». *Ayer* (2005), núm. 60, pàg. 105-134.

10. MAYORDOMO, Alejandro. «El sentido político de la educación cívica: libertad, participación y ciudadanía». *Revista Ibero-americana de Educación* (maig-agost

Després de proclamar-se la Segona República, la iniciativa de creació de les AFR va partir d'una Junta Central Femenina que, en col·laboració amb els dirigents del Partit d'Unió Republicana Autonomista (PURA), va prendre la decisió d'impulsar un programa d'«activitats feministes» amb la finalitat de dinamitzar l'associacionisme entre les dones. En eixe moment, el diari *El Pueblo* feia crides constants a «les veteranes coreligionàries» i a totes les republicanes de València i les convidava a inscriure-s'hi per la importància que revestia la seua participació sociopolítica.¹¹

La resposta de les dones va ser massiva i en el bienni republicà-socialista hi va arribar a haver en la ciutat i en les comarques valencianes 63 agrupacions femenines integrades en una Federació.¹² Aquestes agrupacions portaven habitualment el nom de novel·les de Blasco Ibáñez, com per exemple *La Barraca*, *Entre naranjos*, *Flor de mayo*, o la denominació del barri al qual pertanyien. En la majoria dels casos, les AFR estaven situades en els mateixos locals dels casinos, encara que mantenien una certa autonomia respecte al partit, ja que la constitució i l'organització de les seues juntes directives o dels seus actes públics depenien exclusivament de les associades.¹³

A més, aquesta poderosa xarxa organitzativa tenia per objectiu oposar-se a l'Acción Cívica de la Mujer (ACM), organització femenina vinculada a la Derecha Regional Valenciana que disputava el poder electoral als blasquistes.¹⁴ Per aquesta raó, davant la defensa que les dones de l'ACM van fer dels valors de la pàtria, la família tradicional i la religió catòlica, i davant les campanyes que van emprendre contra

de 2008), núm. 47, pàg. 1-9. Cita a la pàg. 5. Disponible a: <http://www.rieoei.org/rie47a10.htm>. (Traducció pròpia del castellà.)

11. *El Pueblo* (14 d'agost de 1931).

12. *El Pueblo* (9 d'abril de 1933).

13. Aquesta autonomia es constata al llarg del temps i es fa explícita en les notícies del periòdic en les quals cridaven les seues afiliades a reunir-se per discutir qüestions internes. També en les convocatòries que feien per a la «lectura del acta anterior, dación de cuentas, nombramiento de cargos y ruegos y preguntas». «Agrupación Femenina de la Casa del Pueblo Radical». *El Pueblo* (3 de maig de 1933); «Agrupación Femenina Los Argonautas. Partida de Zafraner». *El Pueblo* (7 d'abril de 1933).

14. DASÍ ASENSI, ROSA. «Procés de Politització de les dones en la Segona República 1931-36». *Ideco* (1989-1991), núm. 6, pàg. 157-195. Cita a la pàg. 167-168.

la llei del divorci i el laïcisme de l'educació,¹⁵ les AFR van respondre posicionant-se a favor de la secularització de la societat i de l'escola, del divorci o dels matrimonis civils.¹⁶ Amb la qual cosa, aquesta educació informal i no formal impartida en les agrupacions va actuar també d'instrument cohesionador a través del qual es va difondre un nou model d'identitat que relacionava les dones amb «les seues noves responsabilitats davant la República», que mantenia uns valors laics i igualitaris, símbol de progrés i llibertat femenina. En contraposició hi havia, des del seu punt de vista, les «fanàtiques» senyores catòliques que compartien els principis antidemocràtics de la dreta i amb la complicitat de l'Església catòlica tractaven de perpetuar la població femenina en la submissió.¹⁷ Per aquesta raó en alguns actes de les AFR es recomanava a les assistents «perdurar siempre en su entusiasmo por la República y sus ideales emancipadores de la propia mujer».¹⁸ En darrera instància, les blasquistes, com a noves ciutadanes compromeses políticament, havien d'aprendre a defensar els drets conquistats i les pràctiques de vida democràtica que instaurava el nou règim.

El model d'educació cívica que va promoure el blasquisme, com afirma M. del Mar del Pozo quan analitza les experiències escolars en aquest mateix període, cercava construir una nova identitat nacional basada en la definició de la mateixa República, els seus senyals d'identitat i els seus principis de sobirania popular, llibertat, igualtat, justícia o democràcia.¹⁹ Les paraules d'Amalia Carvia corroboren també

15. Amalia CARVIA. «Clamando por la enseñanza». *El Pueblo* (11 de maig de 1934). Carmen Agulló arreplega també els enfrontaments discursius entre les agrupacions femenines republicanes i l'Acción Cívica de la Mujer entorn del laïcisme en l'escola. AGULLÓ DÍAZ, M. Carmen. «Entre l'entusiasme i l'obstruccionisme: la realitat de l'escola valenciana durant la Segona República (1931-1939)». *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació* (gener-juny de 2008), núm.11, pàg. 102-132. Cita a la pàg. 120- 121.

16. En aquest sentit s'expressa Rosalía FIGUERAS en «En la Casa de la Democracia. Homenaje a doña Elena Just». *El Pueblo* (21 de febrer de 1932).

17. M. G. «La mujer». *El Pueblo* (15 de maig de 1932).

18. «Agrupación Femenina de Benimodo». *El Pueblo* (3 de maig de 1933).

19. DEL POZO ANDRÉS, María del Mar. «Educación para la ciudadanía democrática en la Segunda República: un intento de construcción de una identidad nacional desde la escuela». *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria* (2008), núm. 27, pàg. 105-135.

aquestes idees quan afirmava: «Desearíamos que las republicanas de Valencia, tomaran gran empeño por adquirir los necesarios conocimientos cívicos para saber luchar conscientemente por el bien de nuestra España.»²⁰

3. Formació cívica i política de les ciutadanes republicanes

Sens dubte, la pràctica d'una sociabilitat femenina independent va propiciar el reordenament de les relacions de gènere i va fer possible un repartiment més equitatiu del protagonisme d'homes i dones en les files blasquistes. Així, i des del moment de la constitució de les AFR, van començar a convocar un gran nombre d'actes i van rebre en les seues seus la resta d'associacions vinculades al PURA. Entre aquests actes destaca la programació de conferències que cercaven despertar l'interès de les dones per les qüestions socials i polítiques, formar-les en drets i deures i integrar-les en la visió del món republicà. Per açò, portaven títols tan significatius com «La política, las mujeres y sus derechos», «Galantería y derechos para la mujer», «Deberes de la República con la mujer y de la mujer para con la República», «La cuestión social y la mujer», «La mujer en la historia», «La mujer ante la vida actual», «El eterno femenino», «La mujer española ante la Segunda República», etc.²¹ Aquestes dissertacions eren en la majoria dels casos impartides per homes: mestres racionalistes, metges, polítics, lletrats, i només n'hem localitzada una que va ser a càrrec d'Enriqueta Gallinat, integrant de la Secció Femenina d'Esquerra Republicana de Catalunya, que va fer la seua xarrada sobre el tema «La mujer en la vida actual».²² Encara que eren els homes els qui impartien les conferències, majoritàriament eren les presidentes de les agrupacions les que també ocupaven l'estrada i presentaven els esdeveniments.

20. Amalia CARVIA. «A nuestras correligionarias». *El Pueblo* (30 de març de 1932)

21. «Agrupación Femenina de Fraternidad Republicana Socialista del distrito del Puerto». *El Pueblo* (8 de desembre de 1931); «Agrupación republicana la Barraca». *El Pueblo* (29 de desembre de 1931); «Agrupación Republicana Autonomista». *El Pueblo* (14 de desembre de 1931); «Agrupación Femenina la Barraca». *El Pueblo* (30 de gener de 1932).

22. Enriqueta Gallinat va ser posteriorment fundadora de la Unió de Dones de Catalunya. La xarrada es va fer en el casino del districte Universitat. *El Pueblo* (4 de desembre de 1932).

A través d'aquestes actuacions, les AFR van aconseguir que gradualment la política, gestionada per homes i entesa tradicionalment com una atribució masculina, estiguera parcialment a la disposició d'un ampli nombre de dones, amb la qual cosa s'anivellaven les diferències de formació que tenien en aquest camp en relació amb els homes.

Probablement, aquesta finalitat de «[...] organizar a la mujer para ejercer con conocimiento de causa todos sus derechos de ciudadanía»,²³ es vera reforçada pel tractament en les reunions periòdiques de les AFR de temes relacionats amb la Constitució, la nova legislació en drets laborals, la llei del divorci o l'educació laica. Així ho posa de manifest Amalia Carvia quan sol·licitava al partit que es distribuïren entre les agrupacions alguns exemplars de la Constitució «para que las mujeres la conocieran y se afanasen a divulgar su contenido [...]».²⁴

Aquesta educació en drets i deures es va implementar també a través dels debats que es van produir en el diari *El Pueblo* amb motiu de l'aprovació en les Corts del vot femení i durant la campanya electoral del 1933. La notable politització d'aquest període, sens dubte, convertia la premsa en un important agent educador que feia arribar a un considerable públic lector nous models d'identitats personals i de representacions col·lectives.²⁵ Per aquest motiu, quan es discutia la capacitat de les dones per ser electores es discutien també els límits de la feminitat respecte a la política i s'instruïa el públic lector en els nous valors identitaris que havien de caracteritzar la nova «ciudadana republicana».

D'aquesta manera, quan es tractava el tema del vot femení, escriptors i periodistes, com el pedagog Luis Bell, manifestaven els seus dubtes afirmant: «Ni un solo momento dudo de que aquí el voto de la mujer será contrario a su liberación.» Per açò demanava un petit ajornament del sufragi de les dones.²⁶ Per contra, Amalia Carvia desauto-

23. «Agrupación Femenina del casino Instrucción de Unión Republicana El Avance». *El Pueblo* (6 de març de 1932).

24. Amalia CARVIA. «A nuestras correligionarias». *El Pueblo* (30 de març de 1932).

25. Trobem aquestes idees en REBOLLO ESPINOSA, María José; NUÑEZ GIL, Marina. «Tradicional, rebelde, precursora: instrucción y educación de las mujeres españolas a través de la prensa femenina (1900-1970)». *Historia de la educación. Revista interuniversitaria* (2007), núm. 26, pàg. 181-219. Cita a la pàg. 182-183.

26. Luis BELLO. «Las Constituyentes. Una incógnita». *El Pueblo* (10 de desembre de 1931).

ritzava els qui continuaven qüestionant aquest vot. Des de la seua perspectiva, havia arribat l'hora de «la dona» i als homes republicans els corresponia «allanar los obstáculos y preparar a la ciudadana de forma que comprend[iera] lo que se [iba] a poner en sus manos».²⁷

En altres casos, els articulistes mostraven la seua confiança en la població femenina i en el seu republicanisme pronosticant que «[...] la mujer votará con nosotros en las próximas elecciones [...]».²⁸ Aquesta mateixa tendència mantenia Trinidad Pérez, que expressava el convenciment que les blasquistes actuarien com a «mares de la República» que sabrien cuidar i formarien un front únic per defensar els seus «purs ideals».²⁹

D'aquesta manera, i també a través dels articles de premsa, es va anar instruint les republicanes i definint la ciutadania femenina com un procés que, malgrat les diferents atribucions socials dels gèneres, es fonamentava en l'exercici d'una sobirania popular veritablement universal basada en la comunitat d'interessos i ideals que tots dos sexes compartien i, també, en la capacitat de les dones per desenvolupar-se amb responsabilitat i llibertat.³⁰

Una vegada que es va iniciar la campanya electoral, van ser també algunes de les presidentes de les agrupacions les qui es van dirigir a les noves «ciutadanes». Diferents dones republicanes van escriure articles en què ressaltaven la importància que revestia el vot femení en la consolidació de la República i els seus valors, i recordaven que les valencianes devien no defraudar les esperances posades en elles. Aquests discursos conferien a la població femenina un nou valor per a la política, ja que d'una manera unànime tots els articles femenins feien referència al poder decisiu de les dones a l'hora de decantar els resultats de les urnes.³¹ Malgrat això, només tres dones blasquistes, una xifra

27. Amalia CARVIA. «Sobre el voto de la mujer». *El Pueblo* (30 de març de 1932).

28. Són les paraules del Sr. Altabas recollides en *El Pueblo* (3 de desembre de 1931).

29. Trinidad PÉREZ P. DE RIBELLES, farmacèutica. «En torno al voto femenino. Para la mujer». *El Pueblo* (1 de gener de 1932).

30. Una vegada més es fa patent que el model de ciutadania que es va tractar de construir en l'escola durant la Segona República coincideix amb el de ciutadania femenina que va promoure el blasquisme. Vegeu DEL POZO ANDRÉS, María del Mar. «Educación para la ciudadanía democrática en la Segunda República...», pàg. 105-135.

31. Amalia CARVIA. «Odios, no». *El Pueblo* (10 de novembre de 1933); Paula DE LA CAL Y LERROUX, presidenta de la Agrupación Femenina María Blasco. «¡A votar,

insignificant atesa la notable afiliació de les agrupacions, van participar en els mítings de propaganda electoral. Van ser Josefina Lorente, Vicenta Borreda i Carmen Sánchez, i el partit no va incloure cap representació femenina entre els seus candidats.³²

No obstant això, un bon nombre de presidentes d'agrupacions i altres blasquistes, algunes d'elles dones professionals, es van constituir en aqueixos anys en líders femenines a través de les seues intervencions en actes públics o dels seus escrits en els periòdics. Aquest va ser el cas de la farmacèutica Trinidad Pérez, d'Asunción Chirivella, primera advocada col·legiada a Espanya l'any 1922, de la propagandista i mestra laica Amalia Carvia o de la mestra municipal Vicenta Borreda, entre d'altres.³³

Emergia així una nova feminitat autònoma, reflexiva i creadora que construïa i difonia el seu propi pensament en temes sociopolítics, i rebatia en alguns casos els arguments masculins. Aquesta propaganda oral i escrita de les blasquistes més rellevants va ser per açò forja de lideratges i ensinistraments de les dones en la política de masses, la qual cosa els va permetre desenvolupar públicament idees, judicis i argumentacions sobre la vida comunitària i, també, sobre les problemàtiques socials que afectaven les mateixes dones.

4. Educació informal de les dones a través de les accions benèfiques i culturals

A les eleccions, el PURA va obtenir un resultat excel·lent i va conservar la majoria en la capital i en la província.³⁴ El projecte de formació cívica i política de les dones blasquistes havia donat els seus

mujeres, a votar!». *El Pueblo* (13 de gener de 1932); Concha BRAU. «A las mujeres liberales del distrito del Puerto»; Vicenta BORREDA, mestra municipal. Presidenta de l'Agrupació Femenina Nostra Senyera. «Un artículo de la Constitución Española». *El Pueblo* (16 de novembre de 1933).

32. «Actos de propaganda electoral». *El Pueblo* (14 de novembre de 1933).

33. Unes altres dones influents en el blasquisme van ser Pilar Tortosa, Rosalía Figueras, Carmen Sánchez, Carmen Portoles, Concha Brau, Paquita Almarche o Magdalena Marza.

34. El PURA va obtenir al voltant de 10.000 vots per sobre de la Dreta Regional Valenciana. Vegeu ALÓS FERRANDO, Vicente. *Reorganización suprema y crisis final del blasquismo (1929-1936)*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia, 1992.

fruits electorals. Així ho reconeixia Clara Campoamor en el seu llibre *El voto femenino y yo*, en el qual l'autora es defensava de les acusacions abocades pels partits republicans i d'esquerres, que acusaven el vot femení de la seua derrota. Campoamor responia llavors als seus detractors acusant-los de la seua falta d'interès per formar políticament la població femenina i afegia, a més, esmentant els nombrosos vots obtinguts pel PURA: «Hay una lección a retener: Valencia es casi el único núcleo republicano que ha cuidado de atraer y organizar a la mujer.»³⁵

No obstant això, les activitats de les AFR van tenir també un caràcter ambivalent i diferencial en el qual la ciutadania femenina s'entenia centrada igualment en l'àmbit de l'ajuda i la cura dels altres. Així, les tasques de les agrupacions van estar relacionades també amb la beneficència i van consistir a «fer el bé», però «sense parenceries, ni fanatismes religiosos».³⁶

En 1932, s'havia creat el Ropero Republicano Autonomista, gestionat per algunes dones de les agrupacions. Al llarg del temps aquesta institució desenvoluparia una activitat notable.³⁷ L'acte més emblemàtic dut a terme pel Ropero va tenir lloc coincidint amb els festejos celebrats per l'arribada a València de les restes mortals de Vicente Blasco Ibáñez, on es van repartir «a los necesitados 3.000 mantas y 20.000 pesetas en bonos de dos pesetas», en la plaça de Bous.³⁸ La tasca d'aquesta organització es duia a terme, segons les seues gestores, des d'un enfocament proper a l'«humanisme laïcista», que entenien allunyat de la caritat pròpia de les dames catòliques. Un enfocament que es justificava, per contraposició, com un deure humà i una qüestió de justícia social.³⁹

35. CAMPOAMOR, Clara. *El voto femenino y yo*. Barcelona: La Sal, 1981, pàg. 261.

36. «Agrupación Femenina Republicana Blasco Ibáñez». *El Pueblo* (2 d'abril de 1933). «La mujer republicana en acción» (entrevista amb Paquita Almarche, presidenta de l'Agrupació Femenina La Barraca). *El Pueblo* (22 de desembre de 1931).

37. «El Ropero Republicano Autonomista verificará un reparto de cinco mil sábanas a los necesitados». *El Pueblo* (13 d'abril de 1934); «El Ropero Republicano Autonomista repartió el domingo 5.000 “cocidos” a los pobres». *El Pueblo* (24 de desembre de 1933).

38. «El Ropero Autonomista a Blasco Ibáñez. La fiesta más simpática». *El Pueblo* (2 i 3 de novembre de 1933).

39. «Casa de la Democracia Central. Velada necrológica a beneficio de Rosalía Figueras». *El Pueblo* (19 d'abril de 1933).

En línies generals, tant les activitats assistencials de les AFR com les del Roperero estaven dedicades a beneficiar els sectors socials més desfavorits. Els fons econòmics s'obtenien, sobretot, de la programació d'actes festius o culturals. Així, era comú que el Roperero organitzara vetllades cinematogràfiques, com la celebrada en el Cinema Versailles. La programació va consistir en un dibuix sonor, un noticiari, un documental, «La Bodega» i «La fiesta del Diablo». En l'intermedi es va impartir una breu xarrada sobre «Las novelas de Blasco Ibáñez en la pantalla».⁴⁰

En altres casos, les agrupacions organitzaven una vetllada teatral «a beneficio de los pobres» programant, per exemple, una comèdia de Muñoz Seca, cants de tango o lectures de poesies al·lusives a l'acte.⁴¹ En els festivals dedicats al lliurament de les noves banderes símbol de cada agrupació o en els homenatges que van dedicar a les «veteranes» republicanes o a altres dones destacades,⁴² a voltes es programaven també concerts interpretats «por una excelente banda de música» i be-renars per als xiquets de la barriada o de l'escola.⁴³ Sense que faltaren en aquests actes els mítings, en els quals intervenien les presidentes de les agrupacions respectives, l'alcalde, algun regidor o els diputats de la circumscripció.⁴⁴ La nòmina d'aquest tipus de celebracions abastava un ampli espectre d'activitats entre les quals destacava, així mateix, l'organització de balls «con el fin de recaudar fondos para un fin benéfico».⁴⁵

Xiquets i xiquetes van ser un altre dels sectors necessitats d'assistència al qual el Roperero i les agrupacions van dedicar la seua atenció. Era habitual que els organitzadors de les Colònies Escolars Blasco Ibáñez es dirigiren a elles perquè contribuïren amb els seus donatius a beneficiar els «300 colonos niños hijos de nuestros correligionarios». Habitualment, les agrupacions responien a aquestes convoca-

40. «Gran velada a beneficio del Roperero Republicano Autonomista, en el cine Versailles, para mañana viernes». *El Pueblo* (6 d'abril de 1933).

41. «Ateneo Instructivo Escalante». *El Pueblo* (7 d'abril de 1933).

42. «Agrupación Femenina Entre Naranjos». *El Pueblo* (7 de juny de 1933).

43. «Agrupación Femenina Mariana Pineda». *El Pueblo* (29 d'abril de 1933).

44. Els homenatges de les AFR a «veteranes republicanes» van ser molt freqüents.

45. «Agrupación Femenina Republicana Blasco Ibáñez». *El Pueblo* (2 d'abril de 1933); «Agrupación Femenina Entre Naranjos». *El Pueblo* (7 d'abril de 1933).

tòries i el diari publicava la llista amb els seus noms i les aportacions econòmiques que feien.⁴⁶

Igualment, el febrer del 1936, la directiva del Ropero anunciava «[...] la ampliación de su radio de acción, con la protección económica a la cantina que sostiene la Casa de la Democracia». El propòsit era «[...] dotar a los niños de la cantina de todas las prendas de ropa, con lo que los pequeñuelos allí acogidos recibirán la completa asistencia de educación, comida y vestido».⁴⁷

En el camp cultural, una altra dada significativa era que la major part de les agrupacions disposaven d'una petita biblioteca en la qual les novel·les de Blasco Ibáñez es consideraven quasi de lectura obligatòria.⁴⁸ La importància atorgada a la cultura dels llibres es destacava, també, en alguns articles en què es recomanava a les blasquistes que s'aficionaren a la lectura, la qual, a més d'obrir-los horitzons vitals, els facilitaria la presa de consciència sobre la seua pròpia emancipació, i, com a exemple, es feia esment de les dones del passat dient: «[...] con Plutarco aprendió madame Roland a dar su vida por los derechos humanos y por la “Nueva Eloisa”, se sintió la mujer fuerte para crear una nueva sociedad.»⁴⁹

Aquest múltiple i complex procés d'educació informal⁵⁰ a través de la sociabilitat, que cohesionava les blasquistes a través de tot un seguit de principis i valors compartits, i mitjançant una intensa vida cultural

46. «Colonias Blasco Ibáñez. A las agrupaciones femeninas». *El Pueblo* (29 de juliol de 1934). La colònia estava situada en la localitat de Bunyol i, segons els seus promotors, disposava d'un magnífic edifici que era el millor d'Espanya. Allí acudien durant el mes de juliol xiquets i xiquetes els pares dels quals, en molts casos, travesaven una situació econòmica difícil.

47. «El Ropero Republicano Autonomista amplía su acción social». *El Pueblo* (10 de febrer de 1936).

48. En alguns casos el càrrec de bibliotecària figurava entre la junta directiva. Aquest va ser el cas d'Encarnita Sanchis Arnau de l'Agrupación Femenina del Pueblo. *El Pueblo* (12 de desembre de 1933).

49. Amalia CARVIA. «La mujer y el libro». *El Pueblo* (28 d'abril de 1933).

50. Segons la definició de Jaime Trilla i uns altres, l'educació informal té lloc quan el procés educatiu esdevé indiferenciat i subordinat a altres processos socials i està barrejat inseparablement amb altres realitats culturals. TRILLA, Jaime; CROS, Begoña; LÓPEZ, Fernando; MARTÍN, M. Jesús. *La educación fuera de la escuela. Ámbitos no formales y educación social*. Madrid: Ariel Educación, 2003, pàg. 26.

i de relació, feia factible a més en la pràctica l'anivellació de classe. Com assenyalava Paula de la Cal i Lerroux: «Esta cordial corriente de relaciones entre mujeres de distintas educaciones, podría ser motivo para hacer desaparecer ciertas barreras que por tradición o por justa incompatibilidad se manifiesta todavía hoy.»⁵¹

En darrera instància, la duplicitat de funcions entre l'educació política i les activitats benèfiques i culturals que, efectivament, van mantenir les AFR, malgrat la limitació de les seues actuacions, va possibilitar a un gran nombre de dones de tendència republicana iniciar-se en els aprenentatges de la participació cívica, integrar-se en una sociabilitat respectable i superar els estrets límits de la domesticitat que, en gran manera i amb la passivitat dels partits republicans i d'esquerres, havia imposat la moral catòlica en les dècades anteriors.⁵²

5. Epíleg

El triomf electoral del PURA en les eleccions del 1933 va ser també l'inici del seu declivi. El suport del partit al Govern radical de Lerroux que posteriorment pactaria amb la CEDA va comportar que els sectors blasquistes més esquerrans abandonaren el partit. La reordenació de l'equilibri de les forces republicanes a València, finalment, va propiciar que el PURA es trobara dividit i aïllat, i no aconseguira que se l'incloguera en la coalició del Front Popular. Alhora que el partit blasquista s'havia anat situant en l'espai polític de centre-dreta, la base dels seus votants i, per tant, també les dones, havia seguit sent majoritàriament d'esquerres i havia anat cercant nous camins per dur a terme iniciatives de tall més radical.

En 1931, les AFR van nàixer també com a instrument polític electoral, però a mesura que les dones van anar adquirint consciència política pròpia, van prendre les seues pròpies decisions i van donar

51. Paula DE LA CAL LERROUX. «Conciencia Cívica Femenina». *El Pueblo* (23 de juny de 1934).

52. M. Pilar Salomón manté aquesta mateixa idea respecte a l'organització Unió de Dones Republicanes fundada per Clara Campoamor. SALOMÓN CHÉLIZ, Pilar. «Las mujeres en la cultura política republicana: Religión y anticlericalismo». *Historia Social* (2005), núm. 53, pàg. 103-118. Cita a la pàg.115.

l'esquena al PURA, que en les eleccions del 1936 va tenir una derrota estrepitosa. La idea d'educar les dones amb el seu propi sentit social, en certa manera, havia aconseguit el seu objectiu. Des del 1933 les actuacions de les agrupacions s'havien tornat més crítiques i autònomes, i mentre alguna presidenta reclamava consens per solucionar els conflictes desencadenats en el partit,⁵³ alguna altra exigia «disparidad de criterios y aun de acción», per no estar dirigida la seua tasca «[...] por una federación compuesta de señores [...]».⁵⁴ Aquesta independència més gran, en altres casos, s'expressava desvetllant les prerrogatives masculines que impediien a les dones accedir, per exemple, als càrrecs públics.⁵⁵

Enmig de la crisi interna que vivia el blasquisme, a principi del 1934 dues delegades de l'Agrupació de Dones Antifeixistes (AMA)⁵⁶ van arribar a València per expandir l'organització i van connectar amb Agustina Sánchez i Pilar Soler, simpatitzants del partit comunista. Segons relata Pilar Soler, per lluitar contra les expectatives de la guerra i el feixisme es necessitaven dones amb formació i inquietuds polítiques, i per aquesta raó, les militants comunistes van entrar en contacte amb les agrupacions femenines republicanes a través de Carmen Manzana,⁵⁷ cercant el suport de les agrupacions per estendre la nova organització.⁵⁸

Tenint com a base aquesta xarxa d'agrupacions blasquistes, la implantació de l'AMA a València va ser enormement ràpida entre els anys 1934 i 1936, i es van constituir comitès representatius en la majoria dels pobles valencians.⁵⁹ Molt de pressa, i ja en la Guerra Civil,

53. Amalia CARVIA. «Al 14 de Abril». *El Pueblo* (12 d'abril de 1934).

54. Paula DE LA CAL LERROUX. «Conciencia Cívica Femenina». *El Pueblo* (23 de juny de 1934).

55. Paula DE LA CAL LERROUX. «Conciencia Cívica Femenina». *El Pueblo* (8 d'agost de 1934).

56. Sobre l'Agrupació de Dones Antifeixistes, vegeu NASH, Mary. *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Madrid: Taurus, 1999, pàg. 111-127.

57. Carmen Manzana es va integrar posteriorment en el Partit Comunista, des d'on va seguir impulsant l'acció femenina antifeixista. «Conferencia de Carmen Manzana». *El Pueblo. Diario de izquierdas* (21 de maig de 1937).

58. AGUADO, Ana. «Identidades de género y culturas políticas en la Segunda República». *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea* (2008), núm. 7, pàg. 123-141. Cita a la pàg. 137.

59. Tant Carmen Manzana com Asunción Chirivella, antigues militants de les AFR, van ser delegades, en diferents períodes temporals, del Comitè Provincial de l'AMA a València.

l'AMA es va convertir en una organització femenina unitària i multipartidista que va tenir 50.000 afiliades sota l'hegemonia comunista. La seua finalitat va ser crear una aliança nacional de dones que derrotara el feixisme i defensara la República democràtica, intensificant el paper de la població femenina en l'organització dels subministraments per als fronts i en el suport auxiliar als ferits i familiars dels soldats.⁶⁰ Amb açò, els aprenentatges femenins en el camp de la participació cívica, del protagonisme plural i de la col·laboració social constructiva⁶¹ van seguir avançant, a pesar que l'AMA va haver d'exercir tasques tradicionalment femenines en el context bèl·lic i no va aconseguir consolidar la seua posició en la política ni en els organismes oficials.⁶²

Malgrat aquestes limitacions, els llaços i afinitats de les dones d'esquerres, a través de l'AMA, es van reforçar notablement. Així ho reconeixia Amalia Carvia en la crònica dedicada a la II Conferència Nacional de Dones Antifeixistes celebrada a València en 1937, quan explicava en *El Pueblo*⁶³ la manera en què les dones lleials a la República —«campesinas, obreras, intelectuales»— treballaven juntes i s'implicaven en «fábricas, talleres, escuelas y hospitales», després de «[...] ha[ber] comprendido lo que significaba el civismo y el amor a la libertad».⁶⁴

6. Bibliografia

- AGUADO, Ana. «Entre lo público y lo privado: sufragismo y divorcio en la Segunda República». *Ayer* (2005), núm. 60, pàg. 105-134.
- AGUADO, Ana. «Identidades de género y culturas políticas en la Segunda República». *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea* (2008), núm. 7, pàg. 123-141.

60. En el seu programa s'incloua també la defensa del dret a la llibertat i l'autodeterminació, a la justícia, a la cultura i l'educació, així com la reivindicació de la democràcia política. NASH, Mary. *Rojas. Las mujeres republicanas...*, pàg. 121.

61. Segons Mayordomo, aquests serien alguns punts per exigir el significat polític de l'educació cívica. MAYORDOMO, Alejandro. «El sentido político de la educación cívica...», pàg. 5.

62. NASH, Mary. *Rojas. Las mujeres republicanas...*, pàg. 119.

63. El diari blasquista havia passat a denominar-se *El Pueblo*. *Diario de izquierdas*, i era l'òrgan del Partit Sindicalista presidit per Ángel Pestaña.

64. AMALIA CARVIA. «La sorprendente actitud de nuestras mujeres». *El Pueblo* (14 de desembre de 1934).

- AGULLÓ DÍAZ, M. Carmen. «Entre l'entusiasme i l'obstruccionisme: la realitat de l'escola valenciana durant la Segona República (1931-1939)». *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació* (gener-juny de 2008), núm. 11, pàg. 102-132.
- ALÓS FERRANDO, Vicente. *Reorganización suprema y crisis final del blasquismo (1929-1936)*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia, 1992.
- CAMPOAMOR, Clara. *El voto femenino y yo*. Barcelona: La Sal, 1981.
- COLOM CAÑELLAS, Antoni J. «L'actualitat del pensament educatiu republicà». *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació* (2008), núm. 11, pàg. 32-49.
- DASÍ ASENSI, Rosa. «Procés de Politització de les dones en la Segona República 1931-36». *Ideco* (1989-1991), núm. 6, pàg. 157-195.
- DE PUELLES BENÍTEZ, Manuel. *Modernidad, republicanismo y democracia: una historia de la educación en España (1898-2008)*. Valencia: Tirant lo Blanch, 2008.
- DEL POZO ANDRÉS, María del Mar. «Educación para la ciudadanía democrática en la Segunda República: un intento de construcción de una identidad nacional desde la escuela». *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria* (2008), núm. 27, pàg. 105-135.
- ESTEBAN MATEO, León; LÁZARO LORENTE, Luis Miguel. *La Universidad Popular de Valencia*. Valencia: Cuadernos del Departamento ECHE, 1985.
- HABERMAS, Jürgen. «Tres modelos de democracia. Sobre el concepto de una política deliberativa». *Debats* (1992), núm. 39, pàg. 18-21.
- MAYORDOMO, Alejandro. «El sentido político de la educación cívica: libertad, participación y ciudadanía». *Revista Ibero-americana de Educación* (maig-agost de 2008), núm. 47, pàg. 1-9. Disponible a: <http://www.rieoei.org/rie47a10.htm>.
- NASH, Mary. *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Madrid: Taurus, 1999.
- PALACIO, Irene; RUÍZ, Cándido. «Cultura y educación obrera en Valencia: V. Blasco Ibáñez». A: *Actes de les VIII Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans. Moviment obrer i educació popular*. Menorca: ICE; Universitat de les Illes Balears, 1986.

- REBOLLO ESPINOSA, María José; NUÑEZ GIL, Marina. «Tradicional, rebeldes, precursoras: instrucción y educación de las mujeres españolas a través de la prensa femenina (1900-1970)». *Historia de la educación. Revista interuniversitaria* (2007), núm. 26, pàg. 181-219.
- REIG, Ramir. *Obrers i ciutadans*. València: Alfons el Magnànim, 1982.
- REIG, Ramir. *Blasquistas y clericales*. València: Alfons el Magnànim, 1986.
- SALOMÓN CHÉLIZ, Pilar. «Las mujeres en la cultura política republicana: Religión y anticlericalismo». *Historia Social* (2005), núm. 53, pàg. 103-118.
- SANFELIU, Luz. *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*. València: Universitat de València, 2005.
- TRILLA, Jaime; CROS, Begoña; LÓPEZ, Fernando; MARTÍN, M. Jesús. *La educación fuera de la escuela. Ámbitos no formales y educación social*. Madrid: Ariel Educación, 2003.